

Ткачук О. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
вчений секретар Науково-консультативної ради,
суддя Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ

ФІКЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Анотація. У статті проаналізовано наукові підходи до визначення фікцій у цивільному процесі. Удосконалено класифікацію правових фікцій на прикладі аналізу цивільно-процесуальних норм України. Дано авторське бачення поняття «фікція» в цивільному процесі України.

Ключові слова: фікція, цивільний процес, цивільне судочинство, види фікцій у цивільному процесі.

Постановка проблеми. Поняття «фікція» має вельми глибокий і непростий для осягнення зміст. Власне, фікцією можна вважати всі реалії правової дійсності з державою та самим правом включно. Фікція – це вигадка, те, чого не існує, що не піддається чуттєвому сприйняттю. Саме таким бачить буття, у тому числі правове, ідеалістичний позитивізм, в основі якого лежить зіставлення факту й ідеалу. Фактом вважається все, що збігається з безпосередньою дійсністю, ідеалом – спрямована на обробку дійсності духовна діяльність, у результаті якої відбувається поступова заміна реальності різного роду ілюзорними заміниками, тобто утворення фікцій. За такого підходу право й усі його поняття й категорії можуть належати виключно до сфери ідеального, тобто є фікцією.

У цьому контексті варто зазначити, що за допомогою фікції не намагаються встановити об'єктивну істину в процесі правового регулювання, наприклад, цивільних правовідносин, вона застосовується виключно для їх регулювання.

Відомий теоретик права С. Алексєєв зазначає, що фікції виконують роль своєрідних зв'язків між окремими нормами, нормативними актами, завдяки чому забезпечується оптимальне функціонування правової системи та формальна визначеність права [1, с. 52, 277]. Інший відомий правник В. Бабаєв правові фікції розглядав як застосовуваний у праві техніко-юридичний прийом, яким неіснуючі положення оголошуються існуючими й набувають обов'язкового характеру в силу закріплення їх у правовій нормі [2, с. 28].

Вітчизняні дослідники теорії права юридичну фікцію визначають як техніко-юридичний прийом, за допомогою якого а) неіснуюче становище (відношення) оголошується існуючим і набуває загальнообов'язкового характеру внаслідок його закріплення в правовому приписі; б) штучно прирівнюються одна до іншої такі речі, які в дійсності є різними або навіть протилежними [3, с. 308].

О. Ульяновська в дисертаційній роботі визначає два види фікцій: конструктивні й деструктивні. Конструктивною фікцією дослідниця визначає уявну юридичну конструкцію, що є продуктом абстрактного мислення, сприйнята правовою доктриною та/або закріплена у праві у формі норми-фікції, інституту права й використовується з метою заповнення певного сегмента у правовому полі. Деструктивною названо фікцію, що також є уявною юридичною конструкцією, але вона не сприй-

нята правовою доктриною, хоча інколи закріплена правовою нормою, однак формується з метою закріплення незаконного інтересу, а тому може й повинна бути спростовною [4, с. 6].

Р. Сабодаш, досліджуючи теорію фікції юридичної особи, уважав останню «уявним утворенням», оскільки вона визнається суб'єктом права, хоча мають визнаватися її засновники та учасники, їм повинні належати всі права й обов'язки [5, с. 128]. Варто відмітити, що ця теорія в науці є досить поширеною, особливо в розрізі юридичної відповідальності юридичних осіб.

Ми ж в дослідженні виходимо з того, що правові фікції – це універсальний метод юридичної техніки, який застосовується у виключних випадках.

Виклад основного матеріалу дослідження. У національному законодавстві відсутні будь-які терміни, які безпосередньо вказували б на те, що перед нами фікція, як, наприклад, має місце із презумпціями. Зокрема, ст. 204 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України так і називається «Презумпція правомірності правочину», якою встановлено, що правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним. Ст. 435 ЦК України чітко встановлює презумпцію авторства. Зокрема, у цій статті вказано, що первинним суб'єктом авторського права є автор твору; за відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірникові твору (презумпція авторства).

Найближче до значення фікції в законодавстві вживається слово «*вважається*». Однак цей термін може позначати і презумпцію, чи певний висновок. Прикладами таких правових конструкцій можуть бути такі норми цивільного законодавства:

– у разі неможливості встановити день одержання останніх відомостей про місце перебування особи початком її безвісної відсутності *вважається* перше число місяця, що йде за тим, у якому були одержані такі відомості, а в разі неможливості встановити цей місяць – перше січня наступного року (п. 2 ст. 43 ЦК України);

– вимоги кредиторів, які не визнані ліквідаційною комісією, якщо кредитор у місячний строк після одержання повідомлення про повну або часткову відмову у визнанні його вимог не звертався до суду з позовом, вимоги, у задоволенні яких за рішенням суду кредиторів відмовлено, а також вимоги, які не задоволені через відсутність майна юридичної особи, що ліквідується, *вважаються* погашеними (п. 5 ст. 112 ЦК України);

– якщо кілька речей утворюють єдине ціле, що дає змогу використовувати його за призначенням, вони *вважаються* однією річчю (складна річ) (п. 1 ст. 188 ЦК України).

– поширювачем інформації, яку подає посадова чи службова особа під час виконання своїх посадових (службових) обов'язків, *вважається* юридична особа, у якій вона працює (п. 4 ст. 277 ЦК України).

У всіх перерахованих нормах визнається існуючим факт, якого насправді немає.

Варто зазначити, що цивільне законодавство містить чимало прикладів юридичних фікцій. Зокрема, найвідоміша з них, яка вже згадувалася: *«Незнання законів не звільняє від відповідальності»* (щоправда, ця фікція стосується всього права загалом). Фікцією є принцип декларативної дії розподілу спадкового майна, за яким кожен спадкоємець отримує свою частку спадку безпосередньо від померлого спадкодавця, навіть якщо майно кілька років перебувало в спільному нероздільному володінні з померлим.

Подібних прикладів застосування юридичних фікцій у цивільному праві можна навести безліч, але й без того висновок убачається очевидним: юридичні фікції – невід’ємна складова й необхідний атрибут правових норм, який зумовлює універсальність і впорядкованість правил правового регулювання суспільних відносин. Єдиним застереженням при цьому залишається невідривність фікції від реальних правовідносин, для врегулювання яких вона створюється, а також очевидність такого зв’язку і змісту фікції для всіх суб’єктів цивільних правовідносин, насамперед для суду та його процесуальної діяльності.

Щодо питання про відмінність фікцій від презумпцій, співвідношення цих категорій наведемо кілька прикладів.

У ч. 9 ст. 74 Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України записано: *«Відповідач, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи якого невідоме, викликається в суд через оголошення у пресі. З опублікуванням оголошення про виклик відповідач вважається повідомленим про час і місце розгляду справи. На ці випадки поширюється правило частини четвертої цієї статті»* (у ч. 4 ст. 74 йдеться про терміни вручення повісток).

Фікцією є й конструкція ч. 1 ст. 77 ЦПК України: *«Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, зобов’язані повідомляти суд про зміну свого місця проживання (перебування, знаходження) або місцезнаходження під час провадження справи. У разі відсутності заяви про зміну місця проживання або місцезнаходження судова повістка надсилається на останню відому судові адресу і вважається доставленою, навіть якщо особа за цією адресою більше не проживає або не знаходиться»*.

Низка цивільно-процесуальних правил, установлених законодавством, межує з фікцією. Так, докази, подані з порушенням установлених вимог, не приймаються, якщо сторона не доведе, що докази подано несвоєчасно з поважних причин (ч. 2 ст. 131 ЦПК України). Цю фікцію можна назвати умовно-обов’язковою, оскільки в ній, на жаль, не передбачено, як саме має чинити суд: установити факт, на підтвердження якого не подається доказ, визнати такі докази суттєвими, чи встановити, що факт визнаний стороною.

У ЦК України (ч. 3, 4 ст. 277) законодавець, виходячи із припущення, що поширені відомості, які ганьблять честь і гідність громадянина чи організації, не відповідають дійсності, якщо особа, котра їх поширила, не доведе протилежного, установив правило, за яким ця ж особа зобов’язана їх спростувати. Чи означає це, що суд у справі про захист честі й гідності не має права або не повинен ініціювати дослідження доказів імовірного факту, тобто оперувати лише тими доказами, які надав відповідач у порядку спростування його наявності? Убачається, що так не має бути. Логічна природа юридичного припущення дає змогу застосовувати його як засіб обґрунту-

вання висновку про наявність імовірного факту в конкретній ситуації. У своїй діяльності з доведення фактичних обставин справи суд не обмежений будь-якими настановами щодо визнання імовірного факту достовірним чи недостовірним. Суд зобов’язаний установити наявність або відсутність фактів і визначити, які правовідносин склалися між сторонами, а отже, його знання про фактичні обставини справи мають відповідати дійсності. Відтак суд має сприяти всебічному й повному з’ясуванню обставин справи. І вже на підставі дослідження та оцінювання поданих сторонами доказів він мусить дійти висновку про наявність чи відсутність у цьому випадку імовірного факту.

Із подібним контекстом пов’язана фікція ч. 9 ст. 180 ЦПК України, де передбачено, що головуючий у судовому засіданні має право за заявою осіб, які беруть участь у справі, знімати питання, поставлені свідку, якщо вони за змістом ображають честь або гідність особи, є навідними або не стосуються предмета розгляду. А ч. 3 ст. 58 ЦПК України *«Належність доказів»* установлює, що суд не бере до розгляду докази, які не стосуються предмета доказування. Сутність цього правила характеризують поняття *«судовий доказ»* і *«належність доказів»*. Судові докази – це відомості про фактичні обставини, що підлягають установленню, які містяться в передбачених законом процесуальних формах (наприклад, для цивільного процесу такими формами є пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідки, показання свідків, письмові докази, речові докази, зокрема звуко- та відеозаписи, висновки експертів) й отримані відповідно до встановленого законом порядку (допустимість доказів). Належністю є ознака судового доказу, що характеризує його з боку змісту і як відомості не про будь-які фактичні обставини, а лише про обставини, що мають значення для правильного вирішення справи.

Отже, закон визнає наявність матеріально-правового значення обставини лише в разі її доведеності, а недоведеність розглядає як підставу для визнання відсутності такого значення. Доведення здійснюється судом, який зобов’язаний установити реальні обставини, а сторони подають суду необхідні докази, виконуючи покладений на них обов’язок із доведення. Відтак і відповідальність за невстановлення факту несе суд. У свою чергу, матеріально-правові наслідки недоведеності факту варто вважати санкцією за невиконання сторонами свого обов’язку доказування.

У разі невиконання судом указанного обов’язку – недоведеності обставин, що мають значення для справи, які суд вважає встановленими (п. 2 ч. 1 ст. 309 ЦПК України), законом передбачена відповідна санкція, тобто скасування судового рішення. Як бачимо, недоведеністю обставини не можна вважати невстановлення факту судом через неможливість дослідження доказів на його підтвердження чи спростування. Більше того, неможливість дослідження доказів на підтвердження факту є підставою для визнання його неіснуючим, а це, у свою чергу, гарантує винесення обґрунтованих і законних судових рішень.

Проте інколи в судовій практиці трапляються випадки, що свідчать про певні проблеми відмежування презумпцій і фікцій.

Зокрема, 23 липня 2015 р. Олександрійський міськрайонний суд Кіровоградської області у своєму рішенні вказав: *«Суб’єктивне право на поділ майна, що перебуває на праві спільної сумісної власності подружжя, належить кожному з них незалежно від того, в який момент здійснюється поділ:*

під час шлюбу або після його розірвання. Поділ може бути здійснений як за домовленістю подружжя, так і за судовим рішенням. В основу поділу покладається *презумпція* рівності часток подружжя, яка може бути спростована домовленістю подружжя або судовим рішенням» [6].

У своєму рішенні від 25 вересня 2014 р. колегія суддів судової палати з розгляду цивільних справ Апеляційного суду м. Києва зазначила, що «нормами права передбачено презумпцію віднесення придбаного під час шлюбу майна до спільної сумісної власності подружжя. У такому разі позивач звільняється від доведення цієї обставини, яка має значення для правильного вирішення справи, а відповідач, якщо заперечує проти цього, відповідно до ч. 3 ст.10 ЦПК України має довести протилежне (спростувати матеріально-правову презумпцію)» [7].

У постанові від 03 червня 2015 р. № 6-38цс15 Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України встановила, що належність майна до спільної сумісної власності подружжя визначається не тільки фактом придбання його під час шлюбу, а і спільністю участі подружжя коштами або працею в набутті майна [8]. Це саме твердження зустрічаємо й у постанові Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 01 липня 2015 р. № 6-612цс15 [9]. Отже, рівність часток подружжя, відповідно до п. 1 ст. 357 ЦК України, є не презумпцією, а фікцією, незважаючи на те що значна частина вітчизняних дослідників схиляється до протилежної думки [10–12]. Проте в наукових дискусіях існують і протилежні думки. Так, О. Явор уважає, що визнання майна, набуттого за час шлюбу, спільною сумісною власністю подружжя є юридичною фікцією, оскільки кожен із подружжя на рівних умовах є співвласником майна, хоча в реальному житті вклад кожного із подружжя до його придбання, як правило, є нерівним [13, с. 99].

При цьому варто підкреслити, що неоднозначність трактування цього питання судами тільки підтверджує актуальність наукового-теоретичного осмислення досліджуваного нами правового феномена.

Отже, юридичне припущення, на підставі якого недоведеності передбачуваного факту надається матеріально-правове значення, не потрібно розглядати своєрідним «розподільником» процесуального обов'язку з доказування, який законом покладається на сторони (ст. ст. 27, 31, 60 ЦПК України). У процесуальному сенсі юридичне припущення діє на користь однієї зі сторін як підстава її звільнення від обов'язку подання доказів на підтвердження передбачуваного згідно із законом факту. Водночас це не знімає зі сторони обов'язку доведення тих обставин, які утворюють підставу припущення. Обов'язок же доведення, який покладається на сторону, проти якої встановлено юридичне припущення, у зв'язку із заявленим нею запереченням проти вимоги, полягає в поданні доказів на підтвердження факту, котрий виключає передбачуваний факт. Оскільки суд у будь-якому разі зобов'язаний достовірно встановити обставини справи, зокрема й у випадку дії юридичного припущення, то неподання доказів на підтвердження подібного факту не може спричинити безумовне визнання його судом як неіснуючого.

Задля дослідження юридичного припущення як регулятора процесу правозастосування необхідно встановити його матеріально-правове та процесуальне значення, адже це, урешті-решт, і забезпечує пріоритетний захист тих суб'єктивних прав, можливість установлення яких судом цим припущенням

гарантується. Саме в єдності свого процесуального й матеріально-правового значення юридичні припущення є чинником, котрий регулює всі стадії процесу застосування права та сприяє обґрунтованості, законності судових рішень, реальному захистові суб'єктивних прав, які такого захисту потребують. Як один із засобів пізнання судом правовідношення, котре стало предметом судового розгляду, юридичні припущення допомагають набуттю об'єктивного, усебічного знання про предмет, що пізнається. Як правильно з цього приводу зауважив І. Зеленко, основною тенденцією законодавчого використання фікцій у Новому часі став перехід до технології процесуального регулювання, спрямованої на економію засобів доказування [14, с. 33].

Висновки. Фікція спрямовує процес пізнання фактичних обставин справи на встановлення передбачуваного відповідно до закону факту в разі наявності пов'язаних із ним обставин. Фікція сприяє обґрунтуванню знання про факт. Це і є процесуальне призначення юридичного припущення – фікції. Як засіб законодавчого забезпечення пріоритетного захисту деяких суб'єктивних прав (на честь і гідність, на відшкодування збитку) воно, звільняючи відповідну особу від обов'язку надання доказів на підтвердження передбачуваного факту, полегшує тим самим її процесуальне становище.

У процесі доведення фактичних обставин справи юридичне припущення відіграє роль засобу їх юридичної кваліфікації. Застосування в цивільному судочинстві юридичних припущень (фікцій) сприяє здійсненню правосуддя, реалізації конституційного права на судовий захист. Виходячи із дослідження, фікція в цивільному процесі – це визнання явно неіснуючого факту таким, що існує, або навпаки – існуючого таким, що не існує; як універсальний метод юридичної техніки застосовується у виняткових випадках як на стадії правотворчості (нормативного закріплення цивільних правовідносин), так і на стадії правозастосування (у межах цивільного процесу).

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі ми бачимо з'ясування взаємозв'язків і відмінностей правових фікцій із гіпотезами, аксіомами, аналогією права. Доцільним, на нашу думку, також є вивчення на рівні наукового дискурсу місця та ролі правових фікцій у правовідносинах, які межують із цивільно-правовими, зокрема сімейними, трудовими, господарськими тощо.

Література:

1. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 1982. – 286 с.
2. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве / В.К. Бабаев. – Горький : Горьковская правда, 1974. – 123 с.
3. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АпрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АпрН України О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.
4. Ульяновська О.В. Фікції в правовій системі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / О.В. Ульяновська ; Одеська національна юридична академія. – О., 2009. – 19 с.
5. Сабодаш Р.В. Нариси про юридичних осіб публічного права / Р.В. Сабодаш // Вісник господарського судочинства. – 2011. – № 2. – С. 127–130.
6. Олександрійський міськрайонний суд Кіровоградської області. Рішення від 23 липня 2015 р. (справа № 398/34/15-ц) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/47572947>.
7. Апеляційний суд м. Києва. Рішення від 25 вересня 2014 р. (справа № 22-ц/796/10534/2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40768361>.

8. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у справі від 03 червня 2015 р. № 6-38цс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/702D5081F3FB57A1C2257E5F001D3B20](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/702D5081F3FB57A1C2257E5F001D3B20).
9. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України у справі від 01 липня 2015 р. № 6-612цс15 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/B830A8E03C8F7F90C2257E7D0025E19D](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/B830A8E03C8F7F90C2257E7D0025E19D).
10. Цал-Цалко Ю.Ю. Процесуальні особливості розгляду спорів щодо поділу спільного майна подружжя : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Ю.Ю. Цал-Цалко ; Одеська національна юридична академія. – О., 2010. – 20 с.
11. Котуха О.С. Класифікація та характеристика окремих видів юридичних презумпцій / О.С. Котуха // Європейські перспективи. – 2012. – № 2. – Ч. 1. – С. 79–86.
12. Бондарева М.В. Проблемні аспекти видачі свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя / М.В. Бондарева // Наше право. – 2014. – № 2. – С. 114–118.
13. Явор О.А. Юридіко-фактична роль фікцій у регулюванні сімейних правовідносин / О.А. Явор // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2015. – № 1. – С. 97–101.
14. Зеленко І.П. Поняття та значення юридичної фікції як правового та соціального інструменту / І.П. Зеленко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 6-1. – Т. 1. – С. 32–35.

Ткачук О. С. Фікції в гражданском процессе Украины: вопросы теории и практики

Аннотация. В статье проанализированы научные подходы к определению фикций в гражданском процессе. Усовершенствована классификация правовых фикций на примере анализа гражданско-процессуальных норм. Дано авторское видение понятия «фикция» в гражданском процессе.

Ключевые слова: фикция, гражданский процесс, гражданское судопроизводство, виды фикций в гражданском процессе.

Tkachuk O. Fiction in civil procedure of Ukraine: theory and practice

Summary. The article analyzes the scientific approaches to the definition of fiction in a civil proceeding. The classification of legal fictions on the example of the civil procedural norms is improved. There is given the author's vision of the concept of fiction in a civil proceeding.

Key words: fiction, civil procedure, civil proceeding, types of fiction in a civil proceeding.